

„СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ“: ВЪВЕЖДАНЕ ИЗВЪН НАЦИОНАЛИЗМА

Венцеслав Шолце

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Докладът има за цел да изследва структурата на въведението към книгата с историческо съдържание „Строителите на съвременна България“ от Симеон Радев. Изследването трябва да проведе проблематизация на предполагаемите очевидни послания на текста, като извежда неговата двусмисленост и се опитва да предложи нова теоретична рамка за бъдещи изследвания на националистическия дискурс в българска среда.

Ключови думи: Симеон Радев, „Строителите на съвременна България“, историография, национализъм, деконструкция, голям разказ

The aim of this paper is to make an inquiry into the structure of the Introduction to Bulgarian author and diplomat Simeon Radev’s book of history “The Builders of modern-day Bulgaria” (1910). The inquiry should conceive a certain problematization of the supposedly self-evident meaning of the text by showing its irreducible ambiguity. Meanwhile the paper tries to propose a new theoretical frame for future analyses of the nationalist discourse in Bulgarian context.

Keywords: Simeon Radev, “The Builders of modern-day Bulgaria”, historiography, nationalism, deconstruction, grand narrative/ metanarrative

Присъствието на определена форма на националистически *голям* разказ е широко възприета аксиома на българската литературна наука поне от двадесетина години насам. Изследванията го очертават като агресивен и доминантен дискурс, който господства над останалите дискурсивни зони, като ограничава или дори заличава възможността им да произвеждат алтернативни концептуализации, различни от неговата¹. Независимо дали институционалната инфраструктура и теоретичните формулировки на националистическия голям разказ се подлагат на радикална критика, оценъчно заклеяване или поне на преосмисляне, в неговата неотменна хегемония почти никой не се е усъмнявал. Целта ми в настоящия текст ще бъде да

---

¹ За едни от класическите и най-продуктивни изследвания на този доминантен дискурс вж. напр.: (Еленков 1998: 20–21), (Хранова 2011, т. I: 107–108; т. II: 19, 348), (Даскалов 2013: 261–264).

проблематизирам именно представата за кохерентното присъствие на подобен *голям* разказ, като изследва един общоизвестен текст, който недвусмислено заявява собствения си национализъм и вероятно трябва да се приеме за съставна част от *големия разказ* – „Строителите на съвременна България“ от Симеон Радев. Четейки въведението на книгата като една от предполагаемо най-сигурните точки на концептуална преднамереност, ще се опитам да проследя доколко изобщо „Строителите...“ успява да удържи някакъв смислово кохерентен *разказ* и съответно концепция за национализъм. Изследвайки смисловите следи, съставляващи текста на Радев, ще направя опит за очертаването на една алтернативна теоретизация на самите предварителни допускания, които направляват логиката и структурата на подобни на моето изследвания.

Въведението вероятно би трябвало да даде на читателя си необходимата подготовка за ефикасния и планомерен прочит на сложното историческо повествование. И действително въведението на „Строителите...“ ще се опитва да проследи именно изворите на онази *съвременна България*, чиято история възнамерява да разкаже: „Миналото, от което България е получила струите на своя нов живот, е епохата на Възраждането. В нея трябва да търсим добродетелите на духа и на волята, чрез които българският народ възмогна над трудностите на една млада държава и над рисковете на една бурна история.“ (Радев 1911а: VII²) Формулировката съдържа експлицитно оценъчно послание, доколкото именно възрожденските добродетели „на духа и волята“ са тези, които гарантират просъществуването на българския народ. Напълно в стила на позитивистичния историцизъм на XIX в. текстът установява детерминистичната подчиненост на съвременността спрямо Възраждането и не закъснява да дефинира смисловите му параметри като миналата епоха, която дарява на настоящето неговата идентичност. Възраждането се дефинира посредством три отличителни черти: *народното самообразование, национализмът и демократическото чувство* (VII–VIII, X). Ще се концентрирам върху последния белег, който текстът формулира старателно: „Под името национализъм ний не разбираме народното съзнание и любовта към отечеството: тия качества са твърде общи, за да могат да послужат като характеристика на едно поколение и като релеф на една епоха. Това, което ний наричаме *национализъм на нашето Възраждане*, това е *самонадеяността*

---

²От тук насетне позоваванията на същото издание се дават с римски цифри в скоби, каквато е и номерацията на страниците от въведението. Курсивът в цитатите навсякъде е мой.

на националния дух, това е устремът към големи исторически съдбини, това е вярата, че българският народ е призван да владее над Балканския полуостров. Всички силни политически умове на Възраждането (...) бяха националисти в тая смисъл“ (VIII). Взаимовръзката между *самонадеяността на националния дух, устрема към големи исторически съдбини и вярата* в експанзионистичното призвание на българския народ би трябвало да съставлява концептуалната единица на национализма и да го оразличава от *твърде общите* и (затова невалидни при идентифицирането на епохата) предикати като *народно съзнание* или *любов към отечеството*. Не родолюбието, а самонадеяният национално-духовен устрем към балканско господство представлява субстанцията на Възраждането, а съответно и субстанцията на *новия живот* на българското.

Текстът не закъснява да опримери дефиницията си и окачествява изхода от Църковния въпрос като заслуга на националистическия дух и демонстрация за определящата значимост на възрожденския национализъм: „*Националистите (...) спасиха българските земи от (...) духовно разпокъсване. Те се възпротивиха на внушенията на руския посланик, защото не чакаха избавление отвън, а разчитаха на собствените сили на нацията, те не се уплашиха от заканите на Патриаршията, защото знаеха, че схизмата няма да спре българския подем. Вярата в духовните сили на своя народ им даде откровението на истинската национална политика и обезпечи тържеството на тяхната непримиримост*“ (IX–X). Въведението е сякаш недвусмислено в ценностните си санкции: националистите спечелват борбата срещу Цариградската патриаршия и осигуряват единството на българската национална територия единствено благодарение на *самонадеяността и непримиримостта* си, които на свой ред се уповават на национално-духовните собствени сили на народния дух. Национализмът спечелва политическа си легитимация и се превръща в *откровение на истинската национална политика* поради *вярата* в духовните сили на собствения народ; именно силите на народа оправдават вярата в себе си и по този начин *обезпечават* тържеството на националния интерес в противовес на едно евентуално пасивно *избавление отвън*. Поради *истинската*, необходима и необратима свързаност между националистическата политика и националния дух, която текстът постановява, няма нищо изненадващо и в съчленяването между двете понятия въз основа на твърде очевидната им и затова крайно незабележима *паронимия*: „в Румъния (...) революционният *националистически дух* господствуваше почти всецяло. В Цариград *чорбаджийският дух* бе силен и заставахе упорито по пътя на *националните*

задачи“ (IX). Националистическо и национално биват отъждествени в тоталното си припокриване: задачите на *националистическия дух* са и *национални задачи*. Истинската национална политика на национализма в пълна степен *изразява* същността на националния дух. Освен подмяната на предикатите благодарение на паронимичната близост, която е предсказуем ход, горният цитат съдържа далеч по-значима логико-концептуална операция: въвеждането на понятието за т. нар. *чорбаджийски дух*.

Интерпретацията на Църковния въпрос последователно конструира чорбаджийския дух като ценностно дискредитираната страна в опозицията с националистическия дух: „Покрай националистическия тласък на Възраждането съществуваше едно течение, което на първо време се наричаше чорбаджийско или старо. То се състоеше от *боязън пред бъдещето*, от *недоверие към силата на народния дух* и от *упования за чужда помощ* (...) „Старите“ се *бояха от угрозите на патриаршията*. *Те не вярваха, че националният дух на българите ще устои* срещу един разрыв с вселенската църква. *Повлияни от руското посолство*, което искаше преди всичко да запази единството на православния свят, *те бяха готови на най-големи жертви*“ (VIII–X). По един закономерен, твърде закономерен начин всички белези, които текстът приписва на чорбаджийския дух, се явяват симетрично противоположни на изискванията за *истинска* национална политика. Национално-националистическият дух е белязан от *самонадеяност*, *самоувереност* и *самодеятелност*, от автономно политическо действие, почиващо на *вярата* в национално-духовните собствени сили на народа и изключващо всякакво *избавление отвън* или *чужда помощ*, външна обусловеност или незавършеност в субстанциалната цялостност на Националното. Затова и текстът квалифицира национализма като *откровението на истинската национална политика* и ни дава основание да говорим за *национално-националистически* дух. Чорбаджийският дух от своя страна се определя от *недоверието към собствените сили* и *устойчивостта на националния дух*; от *боязънта* пред историческите бъднини и най-сетне от отстъпчивост и готовност за *най-големи жертви*, свързани с очакването на *чужда помощ* и *избавление отвън*. Чорбаджийският дух несъмнено се очертава като един не-български, не-национален дух, напълно изключен от безусловната *истина* на *истинската* национална политика. На този етап няма как да не отбележим изрично, че Симеон-Радевото изложение с нищо не изпреварва времето си и сякаш „Строителите...“ напълно съхранява догматиката на *големия* разказ на популисткия национализъм.

Провеждайки докрай това противопоставяне обаче, по твърде странен начин въведението вписва различието на *другото* или на *чуждото* дълбоко в субстанциалната вътрешност на *своето собствено*. В жеста на най-откровената си партизанщина и политическа едностранчивост текстът на Симеон Радев достига и до най-голямото си достойнство посредством цялостното проблематизиране на горното по същество метафизическо противопоставяне. Това (само)проблематизиране се разгръща поне в две специфични точки на смислова нерешимост, които дестабилизируют организираността и единството на текстовия смисъл и в края на краищата изключват възможността за постигането на какъвто и да било непротиворечив негов прочит.

Още в самия момент на конституирането на фундаменталната опозиция³ между двете течения текстът (преднамерено или не) допуска една фундаментална двусмисленост, чиито последствия ще засегнат всяка една черта от структурата на национално-националистическия дух, която проследявахме досега: „*Покрай* националистическия тласък *на* Възраждането съществуваше едно течение, което на първо време се наричаше чорбаджийско или старо“ (VIII). Двусмислеността на този ключов пасаж от текста е заложена в нееднозначността на синтактичните връзки *на* и *покрай*. Особено проблематична в случая е употребата на предлога *на* поради неговата полифункционалност. Тази полифункционалност се разпилява между несводимите крайности на *притежаването на нещо от нещо*, от една страна, и на произхода или на частта от цяло, т.е. *принадлежането на нещо към нещо*, от друга⁴. Нееднозначността на предложната употреба заключва възела на два еднакво възможни, но и еднакво несъвместими прочита на горното изказване. Ако *на* бележи *произход* или *част от цяло*, би трябвало да бъде налична една единствена тоталност, чието неразчленено цяло включва и двата елемента. Тогава националистическият тласък би представлявал субстанциалната същност, *отличителната черта* на Възраждането, и обратно, Възраждането би се свеждало до самия този националистически тласък. Ако той бележи *притежание* обаче, бихме имали две разделени същности, едната от които

---

³Впрочем може да се предположи, че още със самия конститутивен акт на *изключване* на чорбаджийския дух (заедно с приписаните му предикати) от духовното пространство на възрожденско-българското, последното бива отменено като *норма*: „Изключението не е извън правилото. По-скоро правилото, отменяйки себе си, поражда изключението и едва като остава в релация с изключението, конституира себе си като правило“ (Агамбен 2004: 28). Вж. подобно място у Витгенщайн: „Имаме чувството, че за да се отрече една пропозиция, отричащата пропозиция първо трябва в определен смисъл да я направи вярна“ (Витгенщайн 1988: 290).

⁴Иван Куцаров изрично отбелязва нееднозначността на предлога *на*: „**отношение на притежание** се изразява най-често с предлога *на* (...) **отношение на произход, част от цяло** се изразява най-често с предлозите *от, на, из*“ (Куцаров 2007: 145, к. а.).

притежава другата като част от собствената си област, без да изчерпва тоталността си с това свое притежание. Тогава Възраждането би притежавало хетерогенна структура, която не е тъждествена с националистическия тласък и където той съществува *покрай* други идейно-политически *течения*. Възниква неприятният въпрос доколко логическото съотношение, въведено чрез предлога *покрай*, въвежда нещо извън границите на национално-възрожденското, което остава външно и чуждо за него. Или пък обозначава нещо, съществуващо редом с други същини, *покрай* други същини вътре в пределите на самото национално-възрожденско. Дали националистическият тласък изчерпва същността на Възраждането, или сме изправени пред парадоксално съвместяване на две несъвместими течения във вътрешността на Възраждането? *Текстът* на въведението с нищо не обезпечава каквото и да било непротиворечиво, еднозначно и *правилно* тълкуване на фразата ⁵, а подобно тълкуване има *фундаментално* значение за удържането на метафизическото разграничаване между националистическия и чорбаджийския дух, по силата на което според логиката на текста става възможно разпознаването на *истинската национална политика*, както и дискредитирането на родоотстъпническата *неистинска* политика. Двусмислеността на логическите връзки и *въведената* от нея нерешима нееднозначност в структурата на въведението ще пронизва и бележи с фундаментална и неизкоренима несигурност фундаменталните опозиции между национално и ненационално, свое и чуждо, Самото себе си и Другото, истината и лъжата. А тогава ясната идентичност на националното вече не може да се удържи. Последствието от тази двусмисленост неминуемо е, че понятието за „национално“ губи точни граници и би могло да приеме всичко онова, което пребивава *покрай* самото него, което му е външно или чуждо, но което съвсем спокойно може да бъде и въведено дълбоко в самото него още от момента на (въз)раждането му.

Въведението впрочем разкрива поне още една пукнатина, която *въвежда* още една *основна* нееднозначност. Вече бяха разгледани начините, по които интерпретацията на Църковния въпрос формулира откровението на истинската национална политика като *самонадеяност* на националистите поради *вярата във* и *разчитането на* собствените сили на националния дух. Затова текстът поема немалък

---

⁵ Пол де Ман анализира сходни случаи във връзка със своята критика на „проходимостта“ между *граматически* и *реторически* значения: „Реториката е текст, в който тя допуска две несъвместими, взаимно саморазрушаващи се гледни точки, и следователно издига едно непреодолимо препятствие по пътя на всяко четене или разбиране“ (Пол де Ман 2000: 22–23, 148).

риск, когато настоява, че „[д]а се говори за национализма в революционното движение, е излишно, защото той е общоизвестен. Българските въстания *нямаха непосредствен успех*, но те са, които *дадоха повод за нашето освобождение* (...) Руско-турската война не е влизала в плановете на руската дипломация и че до самото навечерие на войната Александър II не е знаел дали ще воюва с Турция, или с Австрия. *Значи, националистите на политическата борба* (...) *със своята самонадеяност, с предприемчивия си дух и с любовта си към рисковете предизвикаха освобождението на България, както националистите на църковната борба запазиха духовната цялост на българското отечество*“ (X). Очевидно е, че тук от съдържанието на национализма е изпаднала всякаква референция към собствените духовни сили на народа като трансцендентното основание, което би следвало да гарантира, че разчитащата на него национална политика ще тържествува и следователно ще бъде легитимирана като *истинска* национална политика. Определяща тук е самонадеяността единствено на самите *националисти на политическата борба*. Изпаднал е легитимационният гарант на национализма: народът. Въпреки това текстът изравнява подвига на *националистите на църковната борба* и този на *националистите на политическата борба*, сменя ги в глобалния метанаратив на национално-националистическия дух, като по този начин обаче отново разтваря пространствата на нееднозначността и смисловия разлом. Въведението изобщо не съумява да удържи последователна и единна формулировка на национализма, която се оказва най-малкото раздвоена между схващането за национализма като увереност на националистите в народа и схващането за национализма като самоувереност на националистите в самите себе си. Нещо повече, реториката на текста приема за напълно равностойни твърденията *националистите дадоха повод за освобождението* и *националистите предизвикаха освобождението*. Чрез това заместване текстът се опитва да редуцира именно опосредстваността и несамостоятелността на Освобождението. Последните две свойства без съмнение са свързани с подмяната на увереността в народния дух със самоувереността на националистите. Следвайки собствените настоявания на текста, трябва да отчетем тази подмяна и да признаем, че Освобождението, което текстът определя като заслуга на националистите, представлява точно обратното на *истинската политика* на национално-националистическия дух. Налага се да признаем, че Освобождението се осъществява като една епифания на чорбаджийския дух във всичките му елементи на нещо изцяло неистинско и ненационално. *Посредством своята самонадеяна готовност*

за големи жертви националистите призовават именно *чуждата помощ* под формата на едно *избавление отвън*. В процеса на замяна текстът се позовава на самия редуциран елемент (чуждата помощ в лицето на Царя Освободител), който съответно става нередуцируем. В противен случай може би трябва да бъдат предположени поне две понятия за национализъм в пределите на въведението, но това отново би означавало раздвояване на смисъла.

Може би иде реч за изначална раздвоеност? Може би всичките различни форми на другостта винаги вече са били изписани по най-дълбоките кухни на *националното*? Със сигурност точките на смислово-концептуално разколебаване довеждат дотам въведението да може да обоснове националистическия смисъл на Освобождението и съответно да постигне кохерентно понятие за национализъм единствено с цената на самоопровергаването си. Ако *се доверим* на текста, то тогава *националното* не е *националното*. *Национализмът* не е *национализмът*. И *Възраждането* не е *Възраждането*.

Проведеният анализ на един твърде кратък фрагмент от въведението към голямата книга на Симеон Радев демонстрира, че това въведение не просто не *въвежда* в сигурния националистически смисъл на повествованието, а въобще разколебава всякаква недвусмислена идентичност на този смисъл. Както по отношение на понятията за националност и национализъм, въведението се оказва прекомерно противоречиво. Неговите непоследователности бележат възли на нееднозначност, които изключват идентифицирането на някакъв единен, еднозначно издържан и системно прокаран националистически проект. Въпреки че всички най-важни елементи на националистическата фразеология са заложили, тяхната двусмислена синтактична координация произвежда нерешимата им смислова парадоксалност.

Разгледаният текст несъмнено е само един от множеството възли на нееднозначността, които пронизват предполагаемото смислово единство на националистическия *голям* разказ. Нееднозначността несъмнено „подкопава“ предполагаемата му хегемония, която никога не е била пълна и никога не е упражнявала необратимо господство над дискурсите. Всъщност в качеството си на изобретение на модерността националистическият метанаратив може би изобщо никога не е съществувал по същия начин, по който никога не е съществувала модерност, както твърди Бруно Латур (Латур 1994). Може би тези бриколажни серии винаги вече са задавали значенията на понятието *национализъм* съобразно

специфичните си тактики, превръщайки го в общо място на несъвместимо множество хетерогенни употреби в комплексните мрежи на езиковите игри.⁶ Теорията на езиковите игри на Витгенщайн би могла в много по-голяма степен да спомогне за проследяването на дискурсивната сложност при функционирането на понятията, отколкото определена диалектика на варианта и инварианта.⁷

Национализъм, национално, Възраждане и останалите понятия от сходни концептуални порядъци нямат безусловно и завинаги установени, предзададени и определени значения. Те придобиват значенията си наново всеки път и единствено съобразно употребата си, т.е. съобразно позиционирането си в мрежата от дадени синтактични координати. Албена Хранова описва същия процес във фундаменталното си изследване: „[П]ринципната многозначност на метафората притиска и пронизва понятието изцяло и го прави способно на едни практически неограничени референциални серии, които при това най-често се оказват в политическо противоречие помежду си“ (Хранова 2011, Т. II: 89). Същевременно с това обаче самите употреби с нищо не могат напълно да *обезпечат* контрола над еднозначността на собствените си структури, с нищо не могат да гарантират доколко целесъобразно успяват да преследват тактическите си цели: всеки един текст, употребяващ понятия като *национализъм, Възраждане* и пр., би могъл да бъде поне също толкова двусмислен в изказа и последствията си, също толкова смислово нерешим и нетъждествен на себе си, колкото бива въведението на „Строителите...“. Жак Дерида е описал движенията, чрез които и в семантиката, и в синтаксиса на изказването винаги вече се оказва вписана непреодолимата и проблематизираща празнота на отсъствието: „Вече няма авторитет, който би могъл да твърди, че „между“-то е чисто синтактична функция. Всъщност то започва да обозначава посредством ре-маркирането на своята семантична бездна. Неговата семантична бездна обозначава, обаче тя обозначава опространствяването и артикулацията; нейното значение е възможността на синтаксиса; тя се разпорежда в играта на значенията. Нито чисто синтактична, нито чисто семантична, тя маркира артикулираната пролука в опозицията“ (Derrida 1981: 222). Предполагаемата

---

⁶На този етап трябва да се предположи, че историята на големите разкази е невъзможна задача. Налага се очертаването на множество микроистории на опитите за конструиране на метанаративи: „Рамката от публични символни структури е абстракция. Защото в контекста на различни социални условия тези структури пораждаат фрагментирана и диференцирана множественост от репрезентации“ (Леви 2008: 35).
⁷„Има (...) [б]езброй много различни видове употреба на всичко това, което наричаме „знаци“, „думи“, „изречения“. И това многообразие не е нещо твърдо установено, веднъж завинаги дадено, а както можем да кажем, възникват постоянно нови езикови типове, нови езикови игри, а други остаряват и биват забравяни“ (Витгенщайн 1988: 151, 234).

устойчивост или трайност на концептуалния код, културния език, традицията, идеологията, митологията, *големия* разказ и пр. би трябвало да се преформулира преди всичко в смисъла на това, което отново Дерида нарича генерална итеративност [iterabilite] на т.нар. *restance*: „[Т]ова единство на означаващата форма се конституира единствено благодарение на своята итеративност, поради възможността да бъде повторено в отсъствието не само на своя „референт“, което е очевидно, но и в отсъствието на определено означаемо или на интенцията на едно актуално означаване“ (Derrida 1988: 10). Итеративността на тези „ключови“ думи на „българската култура“ (и не само на тях) по никакъв начин не гарантира систематичността и издръжливостта на техните значения, а съответно и на „националистическия“ метанаратив. Итеративността като априорен принцип на всеки един дискурсивен *белег* предполага възможността фразеологията на *Възраждане*, *национализъм* и пр. да бъде подлагана на безкрайно много различни, противоречиви или антагонистични реконфигурации, всяка от които на свой ред ще бъде подвластна на същия дестабилизиращ всяка смисленост „принцип“: „[В]ъзможността за разскачването и цитатното пресаждане, което принадлежи на структурата на всеки белег, независимо дали е изговорен, или изписан, и което установява всеки белег в областта на писането (...) което ще рече във възможността в определена точка неговото функциониране да бъде откъснато от неговото „оригинално“ искане-да-се-каже и от неговата принадлежност към цялостен и ограничаващ контекст. Всеки знак (...) може да бъде *цитиран*, сложен в кавички; така той може да се откъсне от който и да е контекст, встъпвайки в безкрайно много нови контексти по начин, който е абсолютно неограничим. Това не предполага, че белегът е валиден извън контекста, а напротив, че съществуват единствено контексти без никакъв център или абсолютно закотвяне“ (пак там: 12).

Така въведението на „Строителите на съвременна България“ (както и цялата книга) се оказва един своеобразен, но и в известен смисъл *показателен* случай. *Случай* на *итерация* на т. нар. националистическа фразеология или националистически код, което из основи дестабилизира тяхната смислова структура. Възможността те да бъдат *повторени*, *цитирани*, *употребени* означава, че понятията или звената на т. нар. *голям* разказ могат да бъдат де- и реконтекстуализирани, преобразувани, ре-цитирани и преразпределяни до степента, в която настояването върху състоятелността на единната им семантика би могло да доведе единствено до безусловно погрешими или най-малкото до относителни твърдения. *Итеративността* уязвява всяко едно изказване и

вписва в неговата структура определена нееднозначност, определена нерешимост, с други думи вписва неизбежната опасност то да бъде осмислено по *друг* начин. Ако все още би трябвало да се говори за „голям разказ“, то тогава той би бил единствено название, запазено за определен втвърден речник от фразеологизми, подлежащи на неизчерпаемо количество от различни употреби.

Библиография

Агамбен 2004: Агамбен, Дж. Homo sacer. Прев. Снежанка Михайлова. София: „Критика и хуманизъм“, 2004.

Витгенщайн 1988: Витгенщайн, Л. Избрани съчинения. Прев. Николай Милков. София: „Наука и изкуство“, 1988.

Даскалов 2013: Даскалов, Р. Как се мисли Българското възраждане. София: „Просвета“, 2013.

Пол де Ман 2000: Пол де Ман. Alegории на четенето. Прев. Димитър Камуров. София: „Критика и хуманизъм“, 2000.

Еленков 1998: Еленков, И. Родно и дясно. София: „Лик“, 1998.

Куцаров 2007: Куцаров, И. Теоретична граматика на българския език. Морфология, Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.

Латур 1994: Латур, Б. Ние никога не сме били модерни. Прев. Доминика Асенова-Янева. София: „Критика и хуманизъм“, 1994.

Леви 2008: Леви, Дж. Упражнения по микроистория. Прев. Нева Мичева. София: „Дом на науките за човека и обществото“, 2008.

Радев 1911a: Радев, С. Строителите на съвременна България. Т. 1, 2-ро издание, София: Печатница на П. Глушков, 1911.

Хранова 2011: Хранова, А. Историография и литература. Т. I-II, София: „Просвета“, 2011.

Derrida 1981: Derrida, J. Dissemination. Trans. Barbara Johnson. London: The Athleon Press, 1981 .

Derrida 1988: Derrida, J. Limited Inc. Evanston: Northwestern University Press, 1988.